

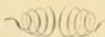
891.99

4-67

ՄԿԱ ՎԱԽ ԶՈՒՆԻՍ

Գրեց
ԳԻՒՂՍՏԱՆՑԻ

Փ Ա Ր Ի Զ
ՏՊԱԳՐ. Պ. ՄԻՍՍԷՔ - 4, RUE ORTOLAN
1901

ԻՐ ՎԱՂԱԹՈՒՄՆԵՐ ՈՐԳՈՒ

ՎԱՀՐԱՄԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ՆՈՒՐԷ

Վշտացեալ « Գ ի շ ի ս ս ա ն ց ի ն »

52857-տն

52109-67 Գ

ՄԿԱ ԵՍ ՎԱԽ ԶՈՒՆԻՄ

Ա.

1904 թուի նոյեմբերի 22-ին, երեկոյեան դէմ, դառն մտածմունքների մէջ խորասուզուած՝ տանից դուրս դալով, դընուած էի ինքս էլ չիմանալով՝ թէ ուր: Փչուած էր երեսիս աշնանային պաղ քամին եւ սըրտիս վրայ կուտակուած բազմաթիւ ցաւերիս մի տեսակ զովութիւն, թարմութիւն բերում: Չը նայելով այդ պահուն դուրսը ոչ ոք չկար, ամենեքեան պատասպարուել էին իրեց տաք օդաներում, բայց եւ այնպէս ես գրեթէ մի քանի բոպէում արդէն անցել էի մի քանի փողոցով: Մի փողոցով անցնելիս յանկարծ մի 65-70 տարեկան ծերունի գաղթական, մերկ, բոկոտն, դողդողալով ինձ ապաց.

— Աղա՛-ջան, խնդրեմ նեղութիւն քաշես, Քոռոյի մահլէն ինձի խրատ տաս :

— Ի՞նչ գործ ունիս այս տեղ, հարցրի ես :

— Աղա-ջան, հէնց էս է մեր երկրէն գալլըս, օտար եմ, անծանօթ եմ, մարդ չեմ ճանչնար . . . Ասօր 18 օր է մեր երկրէն դուրս գալս, օր ու գիշեր ճամբայ կուգայի. աստեղ տեղ մը չեն տար աս գիշեր գլուխս հանգիստ գնելու մինչեւ էգուց . . . Ինձի ըսին՝ գնա՛ Քոռոյի մահլէն, հոն գիւղացիք կը բնակին, քրղի տեղ կուտան :

— Ո՞ր տեղացի ես, ափօ՛ :

— Խնուսայ եմ, ա՛ղա :

— Ո՞ր գիւղից :

— Գովանդուկ գիւղէն, մըռնի՛մ քրղի :

— Արի՛, ափօ ջան, գնանք ինձ մօտ, էսօր դու իմ պատուական հիւրն ես, ասացի եւ տարայ ինձ մօտ :

— Նստի՛ր :

Բեռը վայր գնելով նստեց ծերունին եւ մի դառն ա՛խ քաշեց սրտի խորքից . . . « Փա՛ռք քեզ Աստուած, որ ողջ եւ անվըտանգ հասցրիր հոս » . . . կարճ եւ խորհրդաւոր աղօթքը մրմնջաց նա . . .

— Ափօ ջան, անուսդ ի՞նչ է :

— Մկրօ, քրղի մեռնիմ :

— Մկրտիչ ափօ, ասում ես՝ թէ էս է մեր

հայրենիքէն դալս, դէ, պատմի՛ր, եթէ քեզ
նեղութիւնն չի լինիլ, ձեր երկրի գրութեան
մասին :

Ծերուհինն յօնքերը վեր բարձրացրեց,
սրբեց աչքերից հոսող աղի արցունքի կա-
թիլները, որոնք գլորուելով՝ անհետում
էին ձերմակ, ինչպէս ձիւն մօրուսի մէջ,
ու սկսեց խօսել :

— Պատմե՛մ քզի, ի հարկէ պիտի պատ-
մեմ, էլ ո՞ւմ պատմենք մըր ցաւեր, դար-
դեր, եթէ ոչ մըր աղբրտանց : Ա՛մմա իմա՞լ
պատմե՛մ, ես ալ չըմ գինայ, ո՞ւրկից սկսեմ
զիմ պատմութիւնն . . .

— Օրինակ, պատմի՛ր ձեր գիւղերից,
տեսնենք ինչո՞ւ են գաղթում գալիս մեր
երկիրը :

— Ա՛խ, աղա-ջան, իմա՞լ ընենք, որ
չգաղթենք մըր երկրէն, մըզի բան չթոր-
գին, զմե՛ն, զմե՛ն թալնեցին տարան ա-
նօրէն քիւրդերը . . . Ողջ մնացածներն ալ
անօթութենէ նեղեալ ցիր ու ցան եղան . . .

Լռեց ծերուհին, նա այլ եւս մի բառ
անգամ չէր արտասանում. նրա ուշքն, միտ-
քը ու սիրտը վաղուց էին թռել գնացել
ա՛յնտեղ, որտեղ նահառակուել են իւր
հարազատները . . .

— Ի՞նչ ըսեմ ֆալաքին . . . — շուրջը նա-

յելով արտասանեց ծերունին : — Ա՛խ ներողութիւն, աղա՛, ինձի կորուցի . . . Ա՛հ, ի՞նչ պատմեմ քրդի, ներողութիւն կընես, աղա-ջան, որ գլխացաւանք պիտի տամ քրդի, զիմ պատմութիւն շատ ու շա՛տ երկար է :

— Աստուած ողորմած է, ախօ՛, շատ մի՛ մտածիր :

— Մըր երկրում սով կայ, աղա, շատ տեղեր բռւռ մը ալիւր չես գտներ . . . ներկայիս ալ խեղճ ժողովուրդը սովից կը կոտորուի . . .

— Դու ասում էիր, թէ իմ դարդերից պիտի պատմեմ քեզ, դէ՛, պատմի՛ր տեսնեմ գլխովդ անցածը, — ընդհատեցի նրան :

— Հա՛, պատմեմ, ամա դուն աղէկ կանջ արա՛, տե՛ս թէ ինչե՛ր եմ քաշեր մըր երկրում : Հա՛յ գիտի, իմալ ծերացեր անպէտք եղեր եմ . . . եթէ մէկ մ՛ալ ջահէլնայի, ան ատեն ես գինամ, ինչե՛ր կընէի . . . Օր մը, աղա-ջան, մըր գիւղին մօտ դտնուած Հաջի-Գոչք քիւրդ գիւղացի աւազակ Հաջի-Աբտալ իր մարդերով՝ իմ տունը չեղածս ժամանակին, մըր տան վըրայ կը յարձակուի ու կը տանի հաւեր, դազեր, եղներ, կովեր ու ամեն բան . . . Ինձ իմաց տուին մըր տնեցիք : Հեծայ ձին,

կապեցի զիմ թուր, զիմ խանչալ, վերուցի թիֆանդս ու դացի Հաճի-Աբտալին տուն: Աբտալ զիս տեսնելուն պէս հրամայեց իր մարդերին ձիուս սանձը բռնել, զիս իջեցընել ձիուց ու մեծ պատիւներ տուաւ: Հացի ժամանակ պահանջեցի մըր տանից թալնած տարած բաները: Հաջի-Աբտալ իսկոյն հրամայեց իր տան մէջ դռնուած մարդերին զիս բռնել ու ծեծել... Ինչ ըսեմ ֆալաքին. ջահել ժամանակս մարդ կրնար ինձի մօտենալ, ծեծել: Հաջի Աբտալին տանը իր մարդերին լաւ մը ծեծ տուի, ո՛րը մօտեցաւ ինձի՝ անպէս թալեցի գետին, որ էսօր չէ մեռեր, տասն օր առաջ է մեռեր... Հաւար ինկաւ գիւղին մէջ. ժողովեցան քիւրտեր, զիս կապտակեցին, վայր ձգին, ծեծեցին, հանեցին վրայիս շորերը ու անպէս ճամբայ ձգին մըր գիւղը: Օր մը, դօրը, Հաջի-Աբտալ իր մարդերով մտաւ մըր տուն եւ մուրհակ մը ցուցնելով, որի տակը զարկած էր մահըր (կնիք), զոր գտած է եղեր անօրէն քիւրտը վրայիցս հանած շորերուս ջէբը՝ կը պահանջէ 30 լիրա:

— Ա՛յ քիւրտ, — ըսի, — ախր քըզի ես պարտ չեմ, ի՞մալ Աստուած կը պաշտես դուն, որ ազպէս սուտ մուրհակով

ինձմէ փարա կուզես :

— Տունդ տեղդ հրոյ ճարակ կընեմ, իմա՞լ կը համարձակուիս տուածդ մուրհակը սուտ հանել... Բե՛ր առ սհաթիս փարեքս, թէ չէ ողջ-ողջ կայրեմ քըզի, ընտանիքդ ու սկսեցին տունս տակն ու վրայ ընել...

— Ճարս ի՞նչ, ինկայ գիւղին մէջ, ժողովեցի 30 ոսկի, տուի անօրէնին ու ազատեցի ընտանիքս : Օր մ'ալ Խնուսա գայմագամ Ալի աղան զիմ եղբայր բանտարկել կուտայ առանց պատճառի մը : Գացի Խնուս գայմագամին մօտը, խնդրեցի արձակել անմեղ աղբօրս :

— Բէկ, — ըսի, — ի՞նչ է աղբօրս յանցանքը, ըսէ՛ ինձի, պատրաստ եմ անոր տեղ գլխովս պատասխան տալու :

— Գնա՛, Մկրօ, հանգիստ քու տունդ, — լիբը-լիբը խնդալով պատասխանեց գայմագամը, — դու լաւ հա՛յ ես... ես քու աղբօրդ հետ գործ ունիմ :

— Ի՞նչ գործ ունիս, բէկ, ըսէ ինձի :

— Դու չես գիտեր հա՞, գեաւուր հայ, — պոռաց վրաս գաղան բէկը. — աս երեք տարի է, որ դուն ազահանքին վրայ կաշխատիս ու ինձի բաժին չես հաներ : Երեք տարին, տարեկան 20-ական ոսկի որ աշխատած ըլլաս, կընէ 60 ոսկի. անոր 20

ոսկին քրդի շա՛տ ու շատ բաւ է, իսկ 40
ոսկին ո՞ւր է, ինչո՞ւ ինձի բաժին չես բե-
րեր . . . հիմայ հասկցա՞ր ձեր յանցանք :

— Բէկ, խղճա՛ ինձի, որդոցս, — ըն-
կայ օտները, — ախր 20 ոսկի ես տարե-
կան աղահանքէն ե՞րբ կը բերեմ . . . խղճա՛,
ախր ես տարին տասներկու ամիս կաշխա-
տեմ, հազիւ 10 ոսկի ձեռքս կիյնայ, բէկ,
10 ոսկով ես ի՞մալ համ ֆիւլֆարս պահեմ,
համ տէրութեան հարկերը տամ, համ ալ
քրդի բաժին հանեմ . . .

— Տարէ՛ք սա գեաւուրին ալ բանտն ձը-
գեցէք, — հրամայեց բէկը զարթիւններուն :

Ադ միջոցին հարուստ թիւրք մը ներս
մտաւ. իմանալով գործին եղելութիւնը,
խղճաց, առաւ ինձմէ 40 ոսկու մուրհակ,
տուեց իր գրպանէն 40 ոսկին գայմագամին
ու ինձ աղբօրս հետ աղատել տուաւ բան-
տէն : Աս տարի Մորեան գիւղացի աւազակ
Դաժդին իր մարդերով վրայ տուեց մըր
գիւղին վրայ . . . մէնակ զիմ անէն անօրէն
քիւրտը տարեր է 5 եզ, 5 կով, 4 գոմէշ,
1 ձի . . . աղջկանս համար պատրաստած ջը-
հէզը ու տան մէջ եղած բաները . . . սպա-
նեցին Խարա-Չորան հայ գիւղի հարուստ
Եղիազարին, անոր եղեօր որդուն ալ կու-
զեն սպանել : — Մըր Խնուսայ Գովանդուկ,

Խարա-Չորան, Բուրնազ, Սալուորի, Ղրիմ
-Ղալա հայ գիւղերը աւերակ դարձեր են .
տուն-տեղ քար ու քանդ ըրեր, մալը քշեր
տարեր են գազան քիւրտերը . . . շատերին
ալ սպաներ են . . . մընք ունէինք շա՛տ
քաջ տղէրք, որոնք կը պաշտպանէին գիւ-
ղերը քիւրտ, տաճիկ ու չէրքէզ աւազակ
խմբերու յարձակումներէ . . . մկայ չկա՛ն,
շատերը անմեղ տեղը ամբաստանուելով՝
Խնուսայ բանտերու մէջ կը տառապին . . .
մըր գիւղի քաջ մարդերէն մին, Մխօն,
որ մըր գիւղերը կը պաշտպանէր, չիւր Թո-
ղուր, որ մէկու մը մազը պակսի, մըզի
պահապան հրեշտակ էր, — անիկ ալ նա-
հատակուեցաւ, ինկա՛ւ անօրէն քիւրտ ու
չէրքէզ աւազակներէն . . . հա՛յ գիտի, եա-
լա՛ն գիւնիա, տե՛ս, տե՛ս իմալ մարդեր
կը մեռնին . . . աղա-ջան, ըսածս Մխօն մէն
մէնակ կիյնար քիւրդ աւազակներու ետե-
ւէն, համ անոնց տարած աւարը յետ կը
խլէր, համ բան մը ալ աւել կը խլէր . . .
ըշտէ ազպէս քաջ մարդ էր Մխօն . ամմա
ի՞նչ ըրած, որ Եկմալ գիւղացի Թազօ, Սա-
յիդ եւ Բադալ անուն աւազակ եղբարք չէր-
քէզներու հետ կուզան Գովանդուկ ու կը
քշեն տանեն Մխոյի տաւարը : Մխօն կիյ-
նայ ետեւներէն, կը խլէ իր մալը ու կը

նառնայ գիւղ, քիւրդերն ու չէրքէզները ամօթից յետ կը դառնան ու կռուի կը բռնուին Մխօին հետը. Մխօն կը սպաննէ զԲատալ ու ինքը կը նահատակուի անօրէններէն :

— Մխօն ե՞րբ է սպանուել :

— Մայիսին :

— Նրա ազգանունը ի՞նչպէս է :

— Ընջոյենց Մխօ կը կանչէինք :

— Էլ ուրիշ ի՞նչ քաջութիւններ է արել Մխօն :

— Շա՛տ, շա՛տ բաներ, անոր ըրածները շատ երկար պատմութիւն է. անոր տեսողը կը սարսէր, կը դողար, անպէս ժայռի պէս մարդ էր :

— Սպանողին չպատժեց կառավարութիւնը :

— Ի՞նչ, իմա՞լ խամ-խամ կը խօսիս, աղա, կա՛ց քըզի ըսեմ : Քիւրդերն ու չէրքէզները համ Մխօին սպաննեցին, համ ալ գանգատ տուին հայերու վրայ. կառավարութիւնը զօրք ուղարկեց Գովանդուկ գիւղ, շատ գէշութիւններ ընելէն վերջը՝ բռնեցին տարան Խնուսայ բանար ձգեցին գիւղի երիտասարդներէն 25 հոգի : Ադ 25 հոգու մէջ էին եւ Մխօի եղբայրն ու որդին : Շատ տանջանքներու ենթարկելէ ետքը,

մի քանիսին արձակեցին, Միօի եղբայրն
ու որդին ալ կաշառքով ազատուեցան, ամ-
մա Միօի եղբայրը քանի մը օր ապրեցաւ
տանը, մեռա՛ւ . . .

— Է՛, ի՞նչպէս է պատահիլ Միօի սպա-
նութիւնը, ասա՛ :

— Թոյլ կուտաս, աղա ջան, անոր ըս-
պանութիւնը քեզի թարիֆ ընեմ խաղով :

— Ա.սա՛ :

Չիֆսար իւսիւնդայ սրիլեր,
Մալարի ախարդիլեր,
Խաբար Միոյա գեարդիլեր :

Ա՛խ, նե՞ դելլիւ,

Ա.ջալ գեարվիշ բեկ գիդերիւ,
Բեկ գիդերիւ.

Հե՛յ վախ, հե՛յ վախ դիւնեա,
Ֆանի գեյաֆ * :

Միօի սրա բիւդիլեր,
Միօի դադարա սալիլեր,
Խրիսրգար օնի գեօրդիլեր,
Թիֆեկերի դոդրդիլեր :

Հախսան գելլի բիզի գերուան,
Եօֆրր բու դերիսիւկ դերուան,
«Գանըշ-դերե» բուսի դոււան,
Նասիբ, դրանեք, ախրեք իւան :

Միօ եօրքար ֆիւօ ֆասի,
Դերեքերդեկ գելիր սեւի,

* Ա.մեն տան վերջը կրկնուում է :

Օղաչարդան օրուր բասի,
Միրադ կաշիի ֆեօշկի բասի...

Ղուրդուշուն գեղըր ջեօշայ, ջեօշայ,
Միսօլըն բաշընդան աշա,
Խնուս բուսսի թեւ բաւնաշայ,
Աւնազըն գեօսի հաշայ:

Բասայ դեօի՝ գեա՛րնե, Միսօ,
Միսօ բիր նիշան վերդի,
Բասայն ջիգեարի եանդըրդի:

Չերֆեգ բիր նիշան վերդի,
Միսօն ջիգեարի եանդըրդի.
Խուրշիդ, օղո՛ւն, դերդիւնի եա՛գ,
Բեկի վուրան ֆեաֆիր ջերֆեգ *:

Միսօի դադդան գեթիրդիլեր,
Արաքայա բիւնդիրդիլեր.
Բին-Գեօղ սուի ֆեջիրդիլեր
Մազարազեայ կնդիրդիլեր:

Գեղեն, գիդեն աղադըլար:
Հե՛յ վախ, հե՛յ վախ դիւնիա՛,
Փանի փաշեֆ, եւ այլն:

— Բշտէ՛, աղա-ջան, ասպէս է եղած քաջ
Միսօի սպանութիւնը, աս երգը թուրքե-
րէն է, շատ երկար է, երգած է մըրր գիւ-
ղի հայ աշուղը. կը հասկնա՞ս խօսքեր:

* Միսօն վիրաւորուելով՝ յիշում է իւր
Խուրշիդ անունով որդուն եւ գիմում նրան
այդ երկու տողով...

— Ըշտէ ադպէս :

— Այժմ պատմի՛ր ինձ, ինչո՞ւ ես եկել
մեր կողմերը :

Ա՛հ, ես ինչ գինամ, ա՛ղա, միայ էս
տարիքիս հէջ կիյնա՞յ հայրենիքէն զատ-
ւիլ, չէ՞ որ հոն են զիմ պապերու գերեզ-
մաններ... ամժա՛ ի՞նչ ըսեմ Ֆելաքին,
որ մըզի ձգեց օտար երկիր... Մըը քեամ-
բաղդ հայրենիքում գեղեցիկ հայ կին մը,
հայ կոյս աղջիկ մը քիւրդը կամ տաճիկը
տեսնելուն պէս՝ համարձակ օրը ցերեկով
կը քաշի կը տանի իր հարէմ... հոն լըլ-
կելէն ետքը, ոմանց զօռով Մահմետի պիղծ
հաւատն ընդունել կուտան, ոմանց ալ կըս-
պանեն : Ես ալ ունիմ աղջիկ մը, ինչպէս
ըսի, որ շատ գեղեցիկ է, ադ աղջկան
պիտի փախցնէին քիւրդեր ու տաճկըցնէին,
եթէ տղաս գաղտագողի չըբերէր աղջկաս
աս կողմեր... Ես ալ, զրկուած տնէս,
տեղէս, մալէս, սիրելիներէս, ինկայ աս
ծերութեանս ժամանակ օտար երկիր, կը
փնտրեմ զանոնք :

— Ի՞նչպէս անցար :

— Շատ նեղութիւններ քաշեցի, աղա,
սահմանին վրայ ոռս ասկեարներ զիս
քիւրդ կարծելով՝ բռնեցին «տվօյա կարապ-
շիկ քիւրդ» ըսին... Երեսիս խաչ հա-

նեցի երեք անգամ, ըսի վալլահ կս քրիս-
տոնեայ եմ, հայ եմ: Չը հաւատացին ինձի,
տարան իրենց մեծաւորի քով: Ան ատեն
մեծաւորը խղճաց զիս, բան մը տուեց փա-
թըթուելու, հրամայեց սոքեմ վառել ու
հաց բերել: Աստուած կեանք տայ մեծա-
ւորին, կերայ, կշտացայ, տաքցայ, օրհ-
նեցի, յետոյ մեծաւորի ասկեարը ինձի
բերեց ճամբայ ցուցուց ու կս եկայ... Ըշ-
տէ ադպէս, աղա-ջան, թիւրքեր, քիւր-
դեր եւ չերքէզներ մըզի աս օրը գցեցին...

Տիրեց կրկին խորին լռութիւն, ծերու-
նին կրկին անձնատուր եղաւ իր դառն ցա-
ւերին:

Բ

— Վերջապէս հասանք աստեղ, ա՛լ մըզի
բան ըսող չի՛ լինի. ամա մըզի ո՞վ տեղ
կուտայ աս գիշեր մըր գլուխը հանգիստ
դնելու, մինչեւ որ տեսնենք վաղը Աստ-
ւած ի՞նչ կը տնօրինէ, — ասում էր մօս
19-20 տարեկան, գեղեցիկ, համակրելի
գէմքով, վայելուչ կազմուածքով մի նորեկ
գաղթական երիտասարդ իր յետեւից գնա-
ցող մանկամարդ կնոջը, որը բոլորովին
փաթաթուած էր ցնցոտիների մէջ, բոկոտն,
իւր կրծքին սեղմած մի փոքր արարած...

որը անդադար լալիս, ճշում էր :

Այդ դրութեան մէջ էլ այդ թշուառ գաղթական կիներ նազելի օրիորդի էր նմանում իր աննման գեղեցկութեամբ ու վայելուչ կազմուածքով :

Ալ վախ չունինք, աստեղ ազատ երկիր է, մընք կարող ենք մինչեւ անգամ բացօդեայ տեղ մը մըզի համար գիշերս անցունել. ո՛չ ոք կրնայ մըզի բան մ'ըսել . . .

— Դէ՛, ուրեմն քալէ՛, երթանք :

— Քալէ՛. մի յուսահատիր, Աստուած ողորմած է, — յուսադրեց կիներ իր առջեւից գնացող երիտասարդ տղամարդուն, ու պահ մի դէս ու դէն նայեց, նայեց շինութիւններին, հրապարակի վրայ գտնուած կառքերին, անց ու դարձ անող տղամարդկանց ու կանանց. ուզում էր բան ասել, բայց չէր վստահանում, ուստի եւ լուռ հեռեւեց գաղթական տղամարդուն :

— Քալէ՛ . . . բայց . . . ո՞ւր երթանք, աստեղ մըր գիւղին գաղթականներէ ո՛չ ոք կերեւայ, որ անորմէ հարցունենք աստեղին մարդասէրներու մասին. հալբաթ մըզի ա՛լ տեղ մը կուտան, աս երեսային ցաւը ինձի բոլորովին առեր է, չըմ գինա ինչըխ պիտ կզնի ասոր դրութիւնը :

Այդ երկար ու յուսակտուր խօսակցու-

Թեանը ես ներկայ էի. նրանցից ոչ հեռու
կանգնած, ամենայն ուշադրութեամբ լսում
էի, եւ կամենալով ծանօթանալ այդ թըշ-
ւառ դաղթականների գրութեան հետ՝ մօ-
տեցայ նրանց :

— Ո՞րտեղից էք գալիս եւ ո՞ւր էք մը-
տադիր գնալ :

— Էֆէ՛նդըմ, մընք քըզի բարեսիրտ մէկն
ընդունելով քովդ կայնած երկար կը գրու-
ցէինք. ըշտէ հասկցար ուրկէ կուգանք,
ուր երթալնիս ա՛լ մի հարցուներ, որով-
հետեւ մըզի համար աս երկրին ամէն կողմը
մէկ է... Հոս մըզի, կարծեմ, չարչարող,
տանջող, անպատուող չի՛ կայ... մընք
ազատ ենք աս երկրին մէջ...

— Այո՛, ազատ էք. ասացէք ո՞ր տեղացի
էք եւ ինչո՞ւ էք գաղթում :

— Մընք Խնուսայ գաւառի Գովանդուկ
գիւղից ենք, Էֆէնդըմ... — ու փոխա-
նակ իմ բոլոր հարցերին պատասխանելու,
երիտասարդը սկսեց լալ, հեկեկալ :

— Մի՛ այդպէս յուսահատուիր, չէ՞ որ
դու ինքդ ես ասում, որ մենք այժմ գըտ-
նուում ենք ազատ հողի վրայ...

— Ա՛խ, ի՞նչ ընեմ որ չլամ, ախր կը
տեսնա՞ս աս հետս քալող կիներ, — ասոր
ազատելու համար ես տնէ, տեղէ, մալէ,

կարողութենէ, ծնողներէ զրկուեցի . . . վա՛յ մըզի, չեմ ըսէ գեռ մըր սիրուն վաթանէ . . . նայէ՛, տե՛ս աս կինը զիմ կողակիցս է, տարի ու կէս կայ, որ մընք միացած ենք թագ ու պսակով. նայէ՛, տե՛ս թէ զիմ անմեղ անգրանիկ ճիժս ի՛նչ օրերու մէջ է . . . ըչաէ ատորմէ կրնաս եզրակացունել թէ ինչը մըզի կըստիպէ թողուլ մեր հայրենիքը, տուն տեղ ու հեռանալ օտար երկիրներ :

— Այս ի՞նչ է, — սոսկացի տեսնելով մանկան փորը պատուած, — ո՞վ է այդպէս բարբարոսաբար երեխայի փորը պատըռել :

— Ո՛հ, ա՛լ մի՛ հարցունէր, էֆէնգըմ, ըչաէ գիտնաս, ալ ինչո՞ւ կը հարցունես . . .

— Բացի տաճիկներէ եւ քիւրդերէ այդպիսի բարբարոսութիւն մարդ արարածը իր նմաններուն, ան ալ անմեղ մանկանցկընէ՞ . . .

— Աս ցաւը մըր գլուխը բերին Ղարաֆիլիսա կոչուած տեղում, տան մը մէջ, տաճիկ ասկեարները . . . Գինա՞ս, պատճառը ի՞նչ էր, — ան է որ գիշեր ատենը ես բոլոր ուժովս դիմադրեցի անօրէններու, թոյլ չտուի որ անոնք մօտենան զիմ կողակցին . . . Ես սոսկալի ծեծ մը կերայ,

անոնց ալ ուսեցրի, բայց չըթորգեցի որ...
Անոնք ալ վերջը իրենց ազուն (թոյնը)
թափեցին խեղճ անասունիս վրան...

— Անունդ ի՞նչ է, — ընդհատեցի նրան:

— Մարկոս, քեզ ծառայ. կողակցիս անունն ալ Ղիւզրեաթ է, քրդի աղախին:

— Հօրդ անունը ի՞նչ է:

— Մկրօ... անիկա ո՞վ գինայ, երկար
ժամանակէ ի վեր մեզանից տեղեկութիւն
չառնելով, երեւի դարգաման եղած է կամ
խելագարուած է: — Հա, էֆէնդըմ, մընք
մըր գիւղին մէջ հարուստ տուն էինք, ա-
մեն բան ունէինք. ամմա Գափղի անուն
աւագակապեան իր մարդերով քանի մը ան-
գամ վրայ տալով մըր գիւղին վրայ՝ զմե՛ն,
զմե՛ն թալնեց տարաւ, շատ մարդեր սպան-
նեց, շատերն ալ զրպարտութիւններու
զոհ՝ գացին-ինկան յաւիտեան մութ բան-
տերու մէջ... Ես գեղեցիկ քոյր մը ունէի,
անոր եւ այս աղախին քրոջդ կուզէին փախ-
ցունել անօրէն տաճիկներ. ես ալ գիշեր
մը առի զանոնք գիւղէն փախայ. քրոջս
Իւզվէրանու մէջ առի քաջ հայ տղու մը,
իսկ պատիւս՝ առի անցայ աս ազատ երկիրը:

— Մկրօ՛, — յանկարծ յիշեցի ծերունի

* Կակնարկէ իր կնոջը

Խնուսեցու պատմութիւնը. — հայրդ ի՞նչ տեսակ մարդ է: — Նա պատմեց ինձ այնպէս, որպէս ես տեսել էի նրան ինձ մօտ: — Ուրեմն գնանք, — ես ձեզ համար տեղ կը ձարեմ, որտեղ դուք կարող էք հանգիստ ապրել եւ ձեր հիւանդ մանկանը դարձան անել:

Այստեղ, սիրելի՛ ընթերցող, թողնում եմ ձեզ երեւակայելու այն բողբոջներս եւ տանում յիշեալ դաղթական գոյգին այն յարկի տակը, ուր մտում էր «ձերունի Խնուսեցին», որը փոքր ինչ կազկազդուրուելուց յետոյ պիտի վնասը իր կորուսեալ որդիներին, որոնց յիշելիս միշտ իր աչքերից աղի արցունք էր թափում:

— Աստուած իմ, Աստուած իմ, — դողդոջուն ձեռքերով գրկեց խեղճ ծերունին իր որդուն եւ հարսին, — հեռո՛ւ, հեռո՛ւ երազը ինձմէ, երազիս մէջ չե՛մ ես, զիմ աչուրներ զիս չեն կրնայ խաբել:

Նրկար այդ գրութեան մէջ էին դրանք, որ ծերունու աչքը յանկարծ ընկաւ վրաս:

— Ա՛հ, դարձեալ դուն ես, էֆէնդըմ, վալլահ մըր ազգը կորսուելու ազգ չէ, արի՛, արի՛, որդի, բան ունեմ քրզի ասելու:

— Ասա՛:

Հիւանդ ծերունին շտկուեց տեղից, նըս-

տեց անկողնու մէջ, վառեց իր ծխամորճը ու սկսեց ծխել. թանձր մխի հետ, որ տարածուում էր խորճթի ամեն կողմը, կարծես դուրս էին գալիս ծերունու այրուող սրտի խորքից դառն մտածութիւններն ու չքանում: Նա մի փոքր հանգստանալուց յետոյ դարձաւ դէպի ինձ:

— Իմ օրերս լճնայեր են, մնացածն ալ ձըզի թո՛ղ ըլլայ, թող ամենակարող Աստուած մեղաւորիս աղօթքը լսելով՝ օրհնէ ըզձեզ, երկար կեանք պարգևեացէ:

Ծերունին երկա՛ր, երկար բարեմազթութիւններ էր անում իմ հասցէին, երբես թողի հեռացայ:

Մի քանի օր յետոյ լսեցի որ ծերունին այլ եւս չկայ, նա՛ իր «միակ փափազը առնելէ ետքը», ինչպէս ինքն էր ասում, կնքեց իր երկրաւոր կեանքը: Մեռաւ նաեւ Մարկոսի վիրաւորուած մանուկը:

Այնուհետեւ շատ անգամ պատահում էի երիտասարդ Մարկոսին փողոցներում շտապով դէպի նոր շինութիւնները գնալիս, ուր նրա համար միշտ գործ կար:

— Մարկո՛ս, — մի օր պատահելով հարցրի նրան, — օրական որքան ես ստանում եւ ո՞րտեղ ես բնակուում:

— Աստուած կեանք տայ քըզի, աղա-

ջա՛ն, — երեսիս նայելով պատասխանեց
նա, — փառք Աստուծոյ, մկա լաւ ենք,
մըղի համար օրական ըշտէ հացի փարս
Աստուած կը հասցնէ, կաշխատենք: Օրհ-
նեալ է Աստուած, «խազէինս» զիս շատ
կը սիրէ, օրական ինձի կուտայ 30 կողէկ.
ըշտէ կապրինք մըղի համար, ո՛չ ոք մըղի
չի վերաւորիր, չի ըսեր թէ աստեղէ ե՛լ
անտեղ նստէ . . .

Այդ սգի օրերում ի մխիթարութիւն ի-
րենց այդ զոյգը ունեցաւ մի արու զաւակ:
Մի օր Մարկոսին, որին միշտ տեսնում էի
տխուր, մռայլ, մտածող ու մտախոհ գէմ-
քով, — տեսայ շատ ուրախ:

— Եէ՞ր լինի, — հարցրի, — չըլինի՞
միտքդ փոխել ես, ուղում ես հայրենիք
վերադառնալ:

— Ո՛չ, աղա-ջան, ասօր կինս մըր մա-
րած գերդաստանին ճրագը վառեց, դար-
ձեալ մըր տունը շէն կեղնի հո՛ն մըր գիւ-
ղին մէջ. կինս մի արու զաւակ ծնաւ, ա-
նունն ալ ասօրուանէ կնքեցի Մկրօ (Մկըր-
տիչ . . . Չգիտե՞ս որու անունն դրած եմ
որդուս: Մկա ես վախ չունիմ:

— Մինչեւ հիմա ինչի՞ց էիր վախենում:

— Կը վախենայի որ հոս մեռնիմ անզա-
ւակ, կողակիցս մնայ անտէր՝ ուրիշներու

դռներուն կտոր մը հաց մուրալիս, իսկ մըր ճրագը հոն — մըր երկրին մէջ յաւիտեա՛ն մարի... Ասօր կնոջս ըսի, ա՛լ հոգ չընես, Տէրը մի արասցէ, եթէ մեռնելու ալ ըլլամ, Մուկուչս քըզի կը տանի մըր երկիր... Շէ՛ն մնայ Աստուծոյ տունը, որ մըր ախուր սիրտերը ուրախացուց:

Մարկոսը ուրիշ գաղթականների պէս չէր, նա չէր թողնում, որ իր գեղեցիկ կիներ ուրիշների դռներին հաց մուրայ, նա ինչպէս իր երկրում, այնպէս էլ օտարութեան մէջ, կամենում էր պատուով մեռնել. ուստի իր կնոջը խրատում էր:

— Պետոյի աղջիկ (Պետրոսի աղջիկ), աե՛ս, դուն ուրիշ գաղթական կանանցմէ օրինակ չպիտի առնես, որոնք աստեղ անտեղ կաշխատին, կը մուրան իրենց էրիկներու պէս ազատ, կը բերեն իրենց քիւլֆաթը կերակրելու... Գինասատոր հետեւանքը ինչ կըլլայ, -- ըստէ մի քանիսնին արդէն իսկ զրկուած են մըր նահապետական ամօթխածութենէ — անքան ակամայ փչացած են, որ մինչեւ անգամ ոչ մի վատ խօսք անոնց չի ազդեր... Չէ՛, ես ազպէս բան չեմ սիրած եւ չեմ սիրեր, թող օրական 20-30 կապէկ ըլլայ, բաւական է մըզի, միայն թէ մըզի ըսող չըլլայ թէ «ձըր

աչքի վրայ յօնք կայ» :

Եւ մեր Մարկոսը օրն ի բուն անգագար աշխատում էր, որպէս զի իր ընտանիքը պատուով ապրի օտարութեան մէջ եւս :

Մա'րկոս, արի', ես քեզ համար մի լաւ գործ եմ գտել, — ասում էր մի անգամ անցեալ ձմեռ* մի մարդ, — արի', մեր եկեղեցու բազն ու ճամբան մաքրէ, սրբէ ձիւներից, քեզ եկեղեցուց վարձատրութիւն կը լինի :

— Աստուած կեա'նք տայ քըզի, — լըսեցի Մարկոսի ուրախ պատասխանը, երբ պատահամբ այդ միջոցին անցնում էի երկու խօսակիցների մօտից, — կուզամ, ինչո՞ւ չեմ գայ օ'ր :

— Քեզ մինչեւ անգամ եկեղեցու մօտ ձրի օդա մ'էլ կը ճարեմ :

— Աստուած կեա'նք տայ ճժերուդ, զաթի աս սաստիկ ձմրան պահունն ոչ տեղ ունիմ մնալու, ոչ վառելու ցախ, ոչ ալ փարա :

Այնուհետեւ ես ամբողջ ձմեռուայ ընթացքում տեսնում էի այդ հայրենագուրկ երիտասարդին եկեղեցու բակի ու ճանապարհի ձիւները մաքրելիս :

* Առաջի ձմեռն էր, որ նա անց էր կացնում կ . . .

— Ծօ՛, ինչո՞ւ այսպէս ուշ ես սկսել մաքրել եկեղեցու բակը, — մի անգամ եկեղեցու դրանը նկատեց մի ծերուհի քահանայ, — հիմա ո՞նց ես, գլուխդ կը ջարդեմ այս գաւազանովը . . . լակո՛տ, քեզ ո՞վ է վարձել. փո՛ւչ գաղթականներ, գալիս են այստեղ, մեր հացը ուտում են, եկեղեցուց վարձ են ստանում, չեն էլ ուզում ժամանակին իրենց գործը անել :

— Փառաւորիս, տէր հա՛յր ծառայ եմ սուրբ աջիդ, — ցախաւելը վայր գցելով գետնին՝ վազեց մեր Մարկոսը գէպի զառամեալ տէր հայրը՝ ըստ հայկական նահապետական սովորութեան՝ նրա ձեռքը համբուրելու :

— Կորի՛ր, անպիտան, տեսնում ես էս գաւազանը, շան ծնունդ, քեզ բան եմ հարցնում, պատասխանիր. — ո՞ր տեղացի ես եւ ո՞վ է քեզ վարձել :

— Խնուսայ եմ, շփոթուած պատասխանեց երիտասարդը :

— Ո՞ր գիւղից :

— Գովանդուկայ :

— Հա՛, գիտեմ, ձեր գիւղը աւերուած է, ձեր գիւղացիներից շատերն եկան այս կողմերը. ե՞րբ ես եկել, կնիկ ունե՞ս :

— Փառաւորիս, տէ՛ր-հայր, ունեմ, 2-3

ամիս կայ գալս :

— Ո՞րտեղ կը մնաք :

— Եկեղեցու մօտ տեղ մը մըզի բարի մարդեր տուած են , ըշտէ հոն կը մնանք , ձըբ սայեցէն ալ կտոր մը հա՛ց կուտենք . . .

— Ծօ՛ , որ մեր սայեցէն հաց կուտէք , ինչո՞ւ ժամանակին չես աշխատում , մաքրում , իստըկում . վիզդ գոմշի վզի կը նըմանի :

— Փառաւորիս , տէր-հա՛յր , ասօր երկրորդ անգամն է որ կը սրբեմ ձիւնը , չէ՞ որ ասօր ողջ օրը ձիւն կը տեղայ , բակը կը լեցնէ . . . , սրատասխանեց Մարկոսը ու վերցնելով գլխից քոլոզը՝ մօտեցաւ տէր-հօր աջն առաւ :

Ես հիացած մնացի այդ բազմազուրկ հայաստանցու համբերութեան , երկիւղածութեան ու բարեպաշտութեան վրայ : Եւ ահա՛ մի քանի բոպէից մեր տէր-հայրը մոռնալով իր վարմունքը՝ խաղաղ սրտով եկեղեցում ժամն էր օրհնում , « Հայր-մերն » ասում , իսկ նրա ետեւը , մի սեան տակ կանգնած ջերմեռանդութեամբ աղօթում էր , ծունր էր դնում Մարկոսը՝ արդէն մոռացած այն ամենը , ինչ որ կատարուել էր մի քանի բոպէ առաջ : Նա մըմնջում էր աղօթքներ , նա գրագէտ էր , ուսել էր ի-

րենց գիւղի խալիֆայ-քահանայի մօտ , նրանից սովորել էր «հնազանդ լինել իրենց հոգեւոր հայրերին» . . .

Ժամաւորները դուրս եկան եկեղեցուց , դուրս եկաւ նաեւ ծերունի քահանան , եւ տեսնելով դարձեալ Մարկոսին բակում աշխատելիս հարցրեց .

— Ծօ՛ , օրական քեզ ի՞նչ են տալիս եկեղեցական գումարից :

— 10 կապէկ , ծառայ եմ սուրբ աջիդ , շէ՛ն մնայ ազգի տունը , — եղաւ երիտասարդի պատասխանը : Նա կրկին անձնատուր եղաւ իր գործին , որ այդ փառքից չզրկուի :

Այնուհետեւ պատահում էի շատ անգամ ձմեռը Մարկոսին բահ ու քլունգն ուսին դրած՝ դէպի հայոց գերեզմաննոցը գնալիս : Բայց նրա առողջ կազմուածքը երկար չգիմանալով այդ տաժանելի ֆիզիքական աշխատանքին , մի օր ես տեսայ նրան դէպի «հիւանդների ընդունարանը» գնալիս : Սակայն այդ անգամին նա երեւաց ոչ թէ այն առոյգ , հաստաբազուկ , քարի կազմուածք ունեցող Մարկոսը , այլ տասնեակ տարիներով հիւանդութիւն քաշած մի մարդ , որը աւելի նսան էր կմախքի՝ քան թէ կենդանի մարդու :

— Այդ ի՞նչ ես դառել, Մարկոս, ինչո՞ւ ես հիւանդացել, հարցրի ես նրան :

— Ես ալ չըմ գիտա, աղա-ջան, ուրկի՞յ եկաւ զիս գտաւ աս անիրաւ ցաւը, որ զիս ահա՛ ամիս մ'է կը տանջէ :

Իսկոյն եւ եթ ամբողջ մարմնովս սարսուռ անցաւ, այլ եւս չկարողացայ ինձ զսպել, տեսնելով խեղճ գաղթական երիտասարդին անյուսալի գրութեան մէջ, որը կարծես աղերսում էր ինձ օգնել իրեն, ազատել այդ անգութ ցաւի ճիրաններէից :

Բժշկի քննութիւնից երեւաց, որ այդ երիտասարդը վաս սննդի, բնակարանի ու անչափ աշխատանքի պատճառով անբժշկելի ցաւի էր տիրացել, ուստի եւ ազատւելու համար հարկաւոր էր լաւ պայմանների մէջ դնել նրան, յարմար բնակարան էր պէտք, լաւ ուտել, լաւ խմել, լաւ հագնել եւ, որ ամենագլխաւորն է, տաք կլիմայում ապրել, որոնցից եւ ոչ մէկը չունէր նա :

Վերջապէս երկա՛ր տատանուելուց յետոյ, Հայոց Բարեգործական տեղական ճիւղի հաշուով Մարկոսը իր վերջին հրաժեշտը տալով իր ընտանիքին մտաւ զինուորական հիւանդանոցը . . .

— Մնաս բարեա՛ւ, Պետոյի աղջիկ, ար-

տասուեախոսուն աչքերով դիմեց իր կնոջը , որ քար էր կտրել տեղն ու տեղը , — մնաս բարեա՛ւ , սիրելի Մուկուչ , նամուսով զաւակ ըլլաս , մօրդ պատիւը ճանչնաս , մօրդ չթորգես աս օտար երկրին մէջ , որ ա՛խ քաչելով հոս մեռնի . . . Այսպէս խօսեց նա երբ երկու գաղթականներ իրենց ձեռքերի վրայ դուրս էին բերում նրան խրճիթից՝ կառքով հիւանդանոց փոխադրելու համար :

— Պետոյի աղջիկ՝ , հաղիւ լսելի ձայնով շարունակեց նա , մօ՛ւտ արի , բե՛ր զաւակս . . . Մուկուչ , ծօ՛ , նամուսով զաւակ ըլլաս , հօրս մարած օջախը շէն ընես , անոր երգիքէն դարձեալ ծուխ ելլէ . . . իսկ դու Պետոյի աղջիկ , դուն ու քու Աստուածը , զիմ նամուսը , բասիբը , պատիւը գետնովը չզարնես . նայէ՛ , տե՛ս թէ ինչե՛ր եմ քաչեր՝ քո պատիւը , որ իմս ալ է , պաշտպանելու համար , — զայն որ մեծ զոհողութիւններով ձեռք բերած եմ , հեշտ ու աժան գնով ձեռքէ բնա՛ւ տալու չէ . . . Ալ մնացածը դու գինաս , մնաք բարո՛ւ . . . Հա՛ , երբ երկիր երթաս՝ զիմ կողմանէ շատ բարեւ կընես բարեկամներուս :

Մի քանի օր յետոյ եկեղեցում տեսայ մի շատ հասարակ փայտից շինած դագաղ , շուրջը գաղթական կանայք ու տղամարդիկ , ու

բոնք բոլորն էլ ազի արցունք էին թափում ջահէլ ջիւան Մարկոսի անշնչացան դիակի վրայ : Նրանց մէջ ես ճանաչեցի խեղճ եւ ընտասարգի այրիացեալ կնոջը, որը համարեա՛ խելագարուել էր . . .

Այդ բոպէին բերին եւ մի մահացած երեւ խայի դիակ ու տեղաւորեցին Մարկոսի գրբկում. դա մի ուրիշ գաղթական կնոջ զաւակ էր. մայրը ողբում էր որդու կորուստը :

— Մարկոս, լաօ՛, դիմ որդուս լաւ ըշկէ, պահպանէ, եթիմ է, հար շունի, մար շունի քովը :

Յուզարկւորները մօտեցան դագաղին, ուզում էին վերցնել, որ յանկարծ Մարկոսի խեղճ այրին գրկեց դագաղը.

— Մարկոս-ջա՛ն, ախր դու բերեր ես քո «պատիւը» քո երկրից հոս, աս օտար երկիրը, կը թորգիս կ'երթաս զանիկա. . . Տա՛ր, դուրբա՛ն քըզի, հեադ պատիւդ ա՛լ ուր որ կերթաս . . . Թող հեադ ըլլամ, մի՛ մերժիր խնդիրս, ի սէր մեր ամուսնութեան . . . չէ՞ որ պատուոյդ վրայ կը դողայիր կենդանութեանդ ատենը, ո՞ւմ կը թողուս . . . Անգամ մ'ալ խօսիր, անուշիկ էրիկս, ախր ինչո՞ւ լուեր է քո բլբուլ լեզուդ . . . :

